

HERMENEVS

17^e JAARGANG, AFL. 6/7 — 15 April 1946

Horatius, Carm. I, 4

De lauwe lentewind slaakt weer de koude ijskorst,
de schepen glijden weer te water,
de stal benauwt het vee, de boer ontvlucht het haardvuur,
geen witte rijp dekt meer de velden.
Venus leidt reeds de reidans onder 't hooge maanlicht,
en sierlijk Gratiën naast Nimfen
met wisselbeurt van voet na voet de grond beroeren,
wijn 't vuur blaakt in Vulcanus' smidse.
't Is goed nu groene mirt om 't stralend hoofd te winden
of bloemen van de ontdooide tuingrond,
goed ook in 't dicht-beschaduwde woud Faunus te off'ren
het lam, dat hem behaagt, of 't bokje.
De bleeke Dood bedanst, gelijk de deel der armen,
zoo 't rijkst tapijt. Kort, o bedenk het,
Is 't leven, Sestius; het duldt geen weidsche plannen;
snel in 't armzalig rijk der schimmen
duistere' nacht je omsluit, waarin geen worp der teerlings
jou aan het hoofd plaatst van een feestdich,
geen knaap j'ook zult bewond'ren, die nu aller oogen,
straks aantrekt aller meisjes harten.

J. C. OPSTELTEN.

Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni,
Trahuntque siccas machinae carinas.
Ac neque iam stabulis gaudet pecus, ant arator igni,
Nec prata canis albicant pruinis.
Iam Cytherea chorus ducit Venus, imminente Luna,
Iunctaque Nymphis Gratiae dcentes
Alterno terram quatunt pede; dum graves Cyclopum
Vulcanus ardens urit officinas.
Nunc decet aut viridi caput impedire myrto,
Aut flore, terrae quem ferunt solutae.
Nunc et in umbrosis Fauno decet immolare lucis,
Seu poscat agna, sive malit haedo.
Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
Regumque turres. — O beate Sesti,

Vitae summa brevis spem nos vetat inchoare longam.
 Iam te premet nox, fabulaeque Manes,
 Et domus exilis Plutonis; quo simul mearis,
 Nec regna vini sortiere talis,
 Nec tenerum Lycidan mirabere, quo calet iuventus
 Nunc omnis, et mox virgines tepebunt

ΕΚΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΜΑΧΗΣ ΥΣΤΑΤΗ ΟΜΙΛΙΑ.

Ἄνδρομάχη.

Ἐκτορ, εἰς αἰεὶ σὺ λιπεῖν με μέλλεις,
 κεῖσ' ἰών, οὗ Πηλεΐδης ἀάπτου
 χερσὶ Πατρόκλῳ στυγεράς ἰάλλει
 τὰς ἐκατόμβας;
 Παῖδα τίς τὸν νωϊτερον διδάξει
 δουρὶ βάλλειν ἠδὲ θεοῖσι θύειν
 ἦν ἄπαξ Ἄιδης δνοφερὸς λάβῃ σε
 οὐκ ἀποδώσω;

Ἐκτωρ.

Φιλτάτῃ μοι κηρί, τὰ δάκρυ' ἔσχε·
 τῆσ' μάχῃσ' ταύτῃσ' ἔραμαι μάλιστα·
 σφύζεται γὰρ χερσὶν ἐμαῖσι μούνοισ
 Πέργαμος ἄκρη.
 Ἐν τῇ ὑσμίνῃ κε καλῶσ θάνοιμι,
 καὶ πεσῶν βωμῶν ὑπερ' ἐστιῶν τε
 δύσομαι, σωτὴρ παρὰ πᾶσι κληθεῖς,
 εἰς Στυγὸς ὕδωρ.

Ἄνδρομάχη.

Σῶν ὅπλων κλαγγῆσ' τότ' ἀκούσομ' οὐ δῆ,
 κείσετ' ἄλλωσ' γὰρ τὰ σά δούρατ' ἔνδοι·
 φθίσεθ' ἠρώων γενεὴ κρατίστη
 ἢ Πριάμοιο.
 Ἰξεί οὗ φῶσ' ἡλίου ἐξόλωλεν,
 κλαίει οὗ Κῶκυτος ἐρημίαισιν
 ἦ φιλῶν μ' Ἐκτωρ ἀδύτοισι Λήθησ
 ὦκ' ἀπολήξει.

Ἕκτωρ.

Πάνθ' ὅσ' ἦν μοι ζῶντι φίλ' ἠδ' ἀγητά
 εἰς τὰ Λήθησ κωφὰ ρέεθρα δυίη,
 ἀλλὰ μὴν, πρὸς θεῶν φιλέων σε θυμῶ
 οὔποτε λήξω.

Κλυῖθι· θυίει φῶσ περὶ τεῖχος ἤδη
 ἄγριος· ζήφος δὸς, ἔα τὸ πενθεῖν,
 ἦ φιλῶν σ' Ἕκτωρ ἀδύτοισι Λήθησ
 οὐκ ἀπολήξει.

Vert. M. A. SCHEPERS, *met medewerking*
 van J. VAN IJZEREN.

Hectors abschied.

ANDROMACHE.

Will sich Hektor ewig von mir wend-
 den,
 Wo Achill mit den unnahbar Händen
 Dem Patroklos schrecklich Opfer
 bringt?
 Wer wird künftig deinen Kleinen lehren
 Speere werfen und die Götter ehren,
 Wenn der finstre Orkus dich verschlingt?

HEKTOR.

Teures Weib, gebiete deinen Tränen,
 Nach der Feldschlacht ist mein feurig
 Sehnen,
 Diese Arme schützen Pergamus.
 Kämpfend für den heil'gen Herd der
 Götter
 Fall' ich, und des Vaterlandes Retter
 Steig'ich nieder zu dem styg'schen Fluss.

ANDROMACHE.

Nimmer lausch' ich deiner Waffen
 Schalle,
 Müszig liegt dein leisen in der Halle,
 Priams groszer Heldenstamm verdirbt.
 Du wirst hingehn, wo kein Tag mehr
 scheint,
 Der Cocytus durch die Wüsten weinet,
 Deine Liebe m dem Lethe stirbt.

HEKTOR.

All mein Sehnen will ich, al mein Denken,
 In des Lethe stillen Strom versenken,
 Aber meine Liebe nicht.
 Horcht der Wilde tobt schon an den
 Mauern,
 Gürt mir das Schwert um, lasz das
 Trauern,
 Hektors Liebe stirbt im Lethe nicht.
 FRIEDRICH VON SCHILLER.

Koninklijke en Keizerlijke bibliotheken in de Oudheid

II

Het voorbeeld van Alexandrie vond weldra navolging, speciaal
 in het Klein-Aziatische Pergamum, waar komiig Eumenes II

(197—158 v. C.) zich naam verwierf door de geweldige uitbreiding van de door zijn voorganger Attalus I opgerichte Koninklijke Bibliotheek. Door opgravingen zijn hiervan de lokaliteiten enigszins bekend geworden: een zuilengang, waarin de lezers zich rustig konden neerzetten of neervlijen, een grote, met beelden versierde zaal, vermoedelijk bestemd voor voordrachten, daaraan grenzend de eigenlijke Bibliotheekruimten, de bergplaatsen der boekrollen, waarvoor hier, door de moeielijkheid der invoering van de Egyptische papyrus, vaak dunne dierenhuiden als materiaal gebruikt werden. Ook hier vestigden zich geleerden van grote naam, die somtijds als mededingers van hun Alexandrijnse collega's, noch zich zelve van de beste kant lieten zien, noch een nobele behandeling ondervonden.

Pergamum heeft evenwel als zelfstandig rijk te kort bestaan en was niet gunstig genoeg gelegen om zich als wetenschappelijk centrum te handhaven: toen in 133 v. C. het gezag in Romeinse handen overging, keerde de stad terug tot de vroegere positie van vrij onbelangrijke vastelands-plaats; ook de wetenschappelijke adspiraties daalden snel. Tenslotte werd, als de overlevering vertrouwen verdient, de bibliotheek (toch nog ± 200.000 βιβλοι) door Antonius naar Alexandrië overgebracht en aan Cleopatra geschonken.

Het is daarbij niet onwaarschijnlijk, dat reeds de Romeinen een deel der bibliotheek, die tot de Pergameense erfenis behoorde, naar Rome hadden getransporteerd: zij konden wat te Pergamum in hun ogen misschien weinig nut zou hebben, zelve zo uitnemend gebruiken. Juist in de 2^e eeuw v. C. toch was de wisselwerking tussen Griekenland en Italië voortdurend in intensiteit toegenomen: het werelds imperialisme der Romeinen werd gecompenseerd door de geestelijke veroveringsmacht van Hellas. Een Griek als de historicus Polybius had gedurende zijn langdurig verblijf in Italië Rome's toekomstige wereldheerschappij leren voorzien en bewonderen, een oer-Romein als zijn tijdgenoot M. Porcius Cato, een man van overdreven strenge oud-Romeinse levensopvatting, had ten slofte de doelloosheid begrepen van zijn verzet tegen de moderne tijd, die als het ware belichaamd was in het geslacht der Scipio's: zij wisten reeds lang, dat vernieuwing en verruiming van geestelijk inzicht voor hun landgenoten alleen door Griekse steun te verkrijgen zou zijn. In hun geest handelde ook L. Aemilius Paulus, toen hij na de

overwinning der Macedoniërs bij Pydna (168 v. C.) beslag legde op de boekerij van koning Perseus en die ter beschikking stelde van zijn zonen „die mannen waren van wetenschappelijke belangstelling”, zoals Plutarchus zegt. Later, in de 1^e eeuw v. C., hebben ook Sulla en Lucullus Griekse bibliotheken naar Rome doen overbrengen.

Toch kan men ook in hun tijd — Sulla stierf in 78 v. C., Lucullus in 56 v. C. — nog niet spreken van openbare bibliotheken te Rome; wel stelden particuliere boeken-bezitters ongetwijfeld hun verzameling ter beschikking van belangstellende vrienden. Want het particulier boekrollen-bezit nam hand over hand toe: een redelijke bibliotheek behoorde weldra tot de huishoudelijke inrichting van den welgestelden Romein, die tot de intellectuele kringen behoorde of er toe gerekend wilde worden. Hoe gaarne spreekt Cicero niet over zijn bibliotheek, waarin hij zich terug trekt, als hij eens wat minder last van zijn vrienden wil hebben.

Een man evenwel van verreikende blik als Caesar zag zeer goed in, dat Rome hier nog achterlijk was in vergelijking met de Griekse cultuur-centra: hij koesterde het plan om Griekse en Latijnse bibliotheken, zo uitgebreid mogelijk, voor het publiek open te stellen en droeg de uitwerking op aan den beroemden taal- en letterkundige M. Terentius Varro, die naar het schijnt ook een brochure *de Bibliothecis* heeft geschreven.

De oprichting van Caesar's openbare bibliotheek is door zijn plotselinge dood niet tot uitvoering gekomen; het denkbeeld echter was geenszins gestorven. Reeds in 39 v. C. heeft de bekende staatsman en letterkundige C. Asinius Pollio gezorgd voor de inrichting ener boekerij in de door hem herstelde Vrijheidstempel, het Atrium Libertatis.

Ook Augustus hield zich aan Caesar's voorbeeld: bij de verfraaiing der stad, die hij, naar zijn eigen woorden, bij zijn dood in marmer achter liet, na haar in baksteen onder zijn gezag te hebben gekregen, werd op zijn bevel in de grootse Apollo-tempel op de Palatijnse berg een bibliotheek opgenomen — de eerste Keizerlijke Bibliotheek, indien men aan Augustus de keizers-titel wil geven. Een tweede bibliotheek voegde hij toe aan de Museum-collectie, door hem geplaatst in de schitterend gebouwde Porticus Octaviae.

De verfraaiing en uitbreiding van Rome eindigde allerminst bij de dood van Augustus: ook vóór dat de grote stadsbrand onder de

regering van Nero (64 n. C.) herbouw op grote schaal noodzakelijk maakte en vooral daarna werden er telkens openbare gebouwen gesticht, dikwijls van grote uitgebreidheid, vooral tempels, paleizen en badhuizen. Speciaal de inrichting der laatste kan vergeleken worden met die der grote Engelse clubs. Men kon er vrijwel de ganse dag doorbrengen voor ontspanning op allerlei gebied; voor geestelijke verstrooiing kon men vooral terecht in de bibliotheek. Zo is het te verklaren, dat er tegen het einde der 4^e eeuw te Rome niet minder dan 28 openbare bibliotheken waren; de voornaamste was de Bibliotheca Ulpia, door keizer Trajanus (98—117 n. C.) gesticht in de nabijheid van de gedenkzuil, die thans nog de herinnering levendig houdt aan zijn expeditie tegen de Daciers.

Ook buiten Rome en buiten Italië bleef het aantal bibliotheken zich uitbreiden. Men kan aannemen, dat er sedert de 2^e eeuw n. C. in iedere stad van enige betekenis binnen de grenzen van het Imperium gelegenheid te vinden was voor lectuur in een openbare leeszaal; ook vele scholen beschikten over een eigen bibliotheek. Ter illustratie kan dienen, dat Trajanus' opvolger Hadrianus, de grote bewonderaar van Griekse cultuur, aan zijn geliefd Athene, dat toch zeker in dezen niet misdeeld was, een uitgebreide bibliotheek schonk.

Daarnaast nam ook bij particulieren het boeken-bezit steeds toe; het stond zelfs voornam portretten van schrijvers te etaleren. Te Rome was de boekhandel tot grote ontwikkeling gekomen; wie voor een beschaafd man wilde doorgaan liep niet zonder deskundige of nieuwsgierige blik langs de uitstallingen der firma's Tryphon of Atrectus, die door Martialis vermeld worden of der gebroeders Sosius, die we uit Horatius kennen. En wie door oorlogswinst, door grondspeculatie of op andere wijze rijk geworden, zich modern wilde installeren, liet zich een behoorlijke boekerij inrichten, ook al kon hij nauwelijks de namen van de schrijvers of van hun hoofd-personen onthouden. Vermakelijk spot daarmee Seneca in zijn 27^e brief aan Lucilius; ernstiger is de toon van zijn afkeuring in zijn geschrift *Over Gemoedsrust*, hoofdstuk IX.

Daartegenover weten wij van ernstige geleerden, die zich plachten terug te trekken in de stilte van het studeervertrek om zich daar te verdiepen in hun lectuur, soms ook in eigen letterkundige of wetenschappelijke productie. Een vertegenwoordiger van dit laatste type kan men zich voorstellen rustig studerende in de provinciestad

Herculaneum, die bij de geweldige Vesuvius-uitbarsting op 24 Augustus 79 n. C. door de lava werd overstelpt: in een der reeds in de 18^e eeuw onderzochte villa's werd de bibliotheek terug gevonden van den bewoner, bestaande uit ongeveer 1860 papyrusrollen. Het feit der ontdekking is hier belangrijker dan het resultaat: de belangstelling van den eigenaar beperkte zich te zeer tot philosophische geschriften, van weinig waarde voor onze kennis der Oudheid.

Toen mede door de verplaatsing van het middelpunt der rijksregering onder Diocletianus (284—305 n. C.) de betekenis van Rome steeds zwakker werd, deed zich de terugslag ongetwijfeld ook gevoelen op het bibliotheek-wezen. Nauwkeurige gegevens hieromtrent zijn niet beschikbaar, maar men kan toch zeker wel aannemen, dat b. v. de plundering van Rome door de West-Goten (410 n. C.) ook aan de grote en kleine bibliotheken heel wat schade zal hebben toegebracht. In twee richtingen evenwel kan men ook in deze periode van vooruitgang spreken. In de eerste plaats toch bracht de onafgebroken ontwikkeling der Christelijke gemeenten ook oprichting en uitbreiding van Christelijke bibliotheken met zich mede, die, aanvankelijk zich beperkende tot de eigen litteratuur, op den duur ook de taak der heidense boekerijen overnamen. Van dit oogpunt beschouwd kan men b. v. de reusachtige bibliotheek van het Vaticaan de directe erfgename noemen der antieke traditie, hoeveel er ook bij voortdurende uitbreiding en reorganisatie veranderd moge zijn; talloze bibliotheken van kerken en kloosters, verspreid over de gehele Christelijke wereld, zouden hiernaast genoemd kunnen worden.

In de tweede plaats keerde in de 4^e eeuw n. C. de openbare bibliotheek terug naar het land van haar oorsprong, naar Griekenland. Toen immers Constantijn de Grote in 330 de zetel van zijn heerschappij overbracht naar Byzantium, begreep hij, dat deze verplaatsing slechts mogelijk zou wezen, indien de nieuwe residentie een zeer sterke uitbreiding onderging; men kan haast spreken van een nieuwe hoofdstad, Constantinopel. Bij de stichting werd ook het geestelijk element niet verwaarloosd: Constantijn zorgde onmiddellijk voor de inrichting ener flinke bibliotheek ten dienste van het nieuw-georganiseerd Hoger Onderwijs en van de Christelijke Kerk. Hoewel reeds in 477 door een zware brand geteisterd, hoewel

ongetwijfeld ernstig getroffen in de woelige tijden van de Latijnse kruistocht (1202—1204) bleef deze bibliotheek naast andere Byzantijnse bibliotheken voortbestaan tot 1453, toen de Turkse aanval een einde maakte aan het Byzantijnse rijk.

Dan begint voor Griekenland wederom de terugkeer naar Italië: wat er van Byzantijnse bibliotheken over bleef, werd, voor zoverre het niet een onderkomen vond in Grieks-Katholieke kloosters, naar Italië overgebracht, en als welkome gave opgenomen in de grote bibliotheken, waarvan de vorming en uitbreiding werd bevorderd door de materiële bloei der grote steden, terwijl omgekeerd die uitbreiding machtige steun verleende aan de geleerden-maatschappij der Renaissance.

Een der belangrijkste gevolgen van dit alles was, dat, toen in dezelfde tijd de boekdrukkunst ook in Italië tot hoge ontwikkeling kwam, er om zo te zeggen terstond rijke overvloed van copy was: de talrijke publieke en particuliere bibliotheken konden een groot aantal handschriften beschikbaar stellen voor vermenigvuldiging door de drukpers. Nog in de 15° eeuw verscheen de Editio princeps van verreweg de meeste belangrijke schrijvers der Oudheid.

De hier ondernomen poging om aan te tonen, dat onze moderne bibliotheek-inrichting feitelijk in rechte lijn kan worden teruggebracht tot Grieks-Romeinse oorsprong, moge worden afgesloten met een waarschuwing tegen te ver strekkende conclusies. Zeker, men kan, zoals gezegd is, in vele nog bestaande bibliotheken van kerken en kloosters de afstammelingen zien van de grote boekerijen der Oudheid, maar daarmee is niet gezegd, dat enig antiek materiaal behouden is gebleven.

Slechts dan kon een bibliotheek blijven voortbestaan, wanneer voortdurend gezorgd werd niet alleen voor uitbreiding door aanschaffing van nieuw-verschenen werken, maar ook voor onderhoud en vernieuwing van het reeds aanwezige. Veel ging immers verloren door slijtage, veel vermoedelijk door diefstal en verwaarlozing; hier was herstel mogelijk in de Oudheid door de arbeid van slaven, in later eeuwen van monniken, aan wie de vervaardiging van nieuwe copieën kon worden opgedragen. Maar verreweg de grootste schade werd veroorzaakt door brand, door plundering en door natuur-rampen. Hierdoor is het te verklaren, dat slechts een zeer klein gedeelte is bewaard gebleven van de inventaris van de bibliotheken

der Oudheid, en niets daarvan in het oorspronkelijk handschrift der auteurs. Om een voorbeeld te noemen: een betrouwbare overlevering zegt, dat Sophocles in het geheel 123 drama's heeft geschreven; slechts 7 er van zijn in middeleeuwse handschriften over. Het geschiedwerk van Livius was verdeeld in 142 boeken; wij beschikken nog slechts over een 35-tal en over de inhoudsopgaven van het verlorene. Ook al is men optimistisch genoeg om aan te nemen, dat de papyrus-vondsten nog ruime aanvulling zullen brengen, toch zal niemand durven hopen, dat er ooit sprake zal zijn van een enigszins volledig bezit van alles, dat door de klassieke auteurs is geproduceerd.

Daarbij komt, dat, afgezien van de papyri, die vaak uit oudere tijden afkomstig zijn, de oudste van de handschriften, waarin het werk dezer schrijvers bewaard is, op enkele onbetekenende uitzonderingen na niet verder terug gaan dan tot de 4^e eeuw n. C.; de grote meerderheid is vervaardigd in de middeleeuwen, soms zelfs nog na de uitvinding der boekdrukkunst.

Onzekerheid in zake de juistheid der overlevering is hiervan het gevolg: bij het copiëren maakten de afschrijvers fouten, die vaak weder aanleiding gaven tot verdere vergissingen, soms tot mislukte pogingen tot herstel van de oorspronkelijke tekst. De hieruit geboren wetenschap der tekstcritiek, wier oorsprong teruggaat tot de aanvang der zgnd. Alexandrijnse periode, d.w.z. tot het einde der 4^e eeuw v. C., zal vermoedelijk nooit volledig haar einddoel bereiken, het herstel der klassieke teksten in de oorspronkelijk door de schrijvers op schrift gebrachte vorm.

In hoofdzaak evenwel kunnen wij thans, na zovele eeuwen van voorbereiding, beschikken over uitgaven, die van de oorspronkelijke tekst niet al te ver verwijderd zijn en kunnen we ons vooral bezig houden met de vaak zeer moeilijke interpretatie. Daarbij worden wij steeds versterkt in de overtuiging, dat, hoeveel er ook verloren moge zijn van de enorme letterkundige en wetenschappelijke productie der Oudheid, toch wat ons wél ter beschikking staat uitgebreid genoeg is om, ook door combinatie met archaeologische gegevens, de beschaving van Grieken en Romeinen te bestuderen en om haar betekenis vast te stellen voor onze tegenwoordige beschaving.

Den Haag.

J. VAN IJZEREN.

Inzet en slot van Plato's dialogen

Ieder, die in zijn gymnasium-jaren op de juiste tijd gezet werd tot het schrijven van een „opstel” (het onverstandige verhaaltjes-flansen in de laagste klassen komt niet in aanmerking, het verstandige paraphraseren evenmin), kent de vreugde, die hem vervulde, toen 't na vergeefse pogingen voor het eerst „lukte”. Daar leerde hij de eerste maal iets kennen van het genot eigen gedachten tot uiting te brengen en ze vorm te geven.

Maar al spoedig beseftte hij, dat „scheppingsvreugde” een zeer dubieuze toestand is: de geestelijke productie kent haar barensweeën al evenzeer als de lichamelijke geboorte. Een schakel, die bleef ontbreken, een gedachte, die zich niet in het geheel wilde voegen, hinderden; rangschikking en woordenkeus bleken kwellende problemen te kunnen vormen. Het moeilijkst bleef het voor hem een goed begin en een passend slot te vinden, en met door medelijden gegroeid begrip zag hij naar hen, die hun brieven niet anders weten te openen dan met „allereerst”, of, op een nog lager niveau, komen tot „nu eindig ik maar”.

Daardoor werd de blik gescherpt voor het meesterschap, ook in hun beginnen en sluiten getoond door de grote schrijvers, die men op school genoot. (Genoot, ook al was het spellend, zoals de ἐπιτάφιος van Thucydides, zonder ander hulpmiddel dan het woordenboek ter praeparatie voorgelegd!) Is de gymnasiale opvoeding eigenlijk niet gerechtvaardigd alleen al door het feit, dat dit genieten mogelijk is? Verrukt las men: „Urbem Romam a principio . . .”, „Clarorum virorum facta . . .”, „ . . . posteritati narratus et traditus erit”, en de vele gepointeerde zinnen aan het slot van Tacitus' capita. De brieven aan Lucilius wekten op dit punt bewondering, al was de waardering van Seneca als wijsgeer en als auteur reeds toen niet onvermengd. Bij de lectuur van poëzie kwam het besef, hoe de strengere gebondenheid het ook wat dit punt betreft gemakkelijker en moeilijker voor haar maakt dan voor het proza. „Μῆνιν ἄειδε...” en ὡς οἱ γ' ἀμφιέπον . . .” (hoe zou zo'n vers iets anders kunnen zijn dan het slot van een als geheel geconcipieerde Ilias?) De Aeneïs bracht verrassingen, merkwaardig genoeg meer nog in de slotregels dan in de beginverzen: het pathetisch slot van V, het welbewust bijna nuchtere eind van VI na de felle bewogenheid van de Marcellus-episode (dubbel bewonderenswaardig, omdat het „munere”

van vers 886 ook al een afsluiting vormt H, het droeve uitklinken van XII. Dan „In sooth, I know not why I am so sad” en „The moon shines bright; in such a night as this . . .”, „When shall we three meet again” en „Go, bid the soldiers shoot”. Een toevallig in handen gekregen „Salammbó” greep door zijn metalen inzet „C’était à Mégara, faubourg de Carthage, dans les jardins d’Hamilcar” tot aan de geweldige slotzin „Ainsi mourut la fille d’Hamilcar pour avoir touché au manteau de Tanit.”

En Plato bleek ook op dit punt een meester.

Een door en door gestileerd wijsgerig betoog te laten beginnen met de vraag „waar komt ge vandaan?” schijnt bijna banaal. Plato heeft dit gevaar niet geschuwd. Hij is zich bewust, dat dit de meest natuurlijke inzet van een gesprek is, en hij bezigt die meer dan eens, in de Ion, de Menexenus, de Protagoras, en de Theaetetus (feitelijk, al luidt de vraag iets anders, ook in de Crito en de Euthyphro). Zelfs het beroemde begin van de Phaedrus zet zo in. Bij nader toezien is de schijnbare banaliteit een voordeel. Waarmee kan men beter beginnen dan met deze alledaagse vraag, wanneer men een langzaam praeluderende inzet kiest? Soms krijgt men zonder vraag de mededeling van den spreker, zoals aan ’t begin van de Sophistes (aansluitend bij het slot van de Theaetetus): „Volgens onze afspraak van gisteren, Socrates, zijn wij hier . . .” Enkele van de verhalende dialogen beginnen ook zo: de Lysis, de Parmenides, de Politeia. Κατέβην γὰρ εἰς Πειραιᾶ . . ., wie de zin kent, waarvan volgens antieke traditie verscheiden proefvarianten bestonden, zal begrijpen, dat ik geen vertaling waag.

In de Politeia begint hiermee een breed uitgesponnen verhaal, dat als inleiding dient. Hetzelfde vindt men in de Charmides en de Parmenides.

Maar veel frequenter is het procédé, dat Horatius bij Homerus roemt, het brengen van de lezer in medias res. Daarbij behoeft lang niet altijd een pakkend effect bereikt of beoogd te zijn: ook met dit in-medias-res-voeren kan een inzet rustig blijven, zoals in Crito, Phaedo, Cratylus, Politicus en Meno. Misschien op effect berekend en m. i. niet ten volle geslaagd is het begin van de Timaeus: „Een, twee, drie; maar waar zit toch de vierde, mijn beste Timaios, van onze tafelgasten van gisteren, die voor heden onze gastheeren zijn?” (vertaling van Jan Prins). Indien effect beoogd werd, is het zeker

wel bereikt in verscheiden dialogen. „Wat Uw ondervinding is, Atheners, van mijn beschuldigers, weet ik niet; wat mij aangaat, ik heb bij na vergeten wie ik was; zo overtuigend spraken zij”, begint de Apologie. De Laches: „Ge hebt hem nu in zware wapenrusting zien vechten, Nicias en Laches.” De Hippias Minor: „Waarom zwijgt ge toch, Socrates, nu Hippias zo’n lange rede gehouden heeft, en prijst niet met ons iets van het gezegde of weerlegt het, als ge verkiest, als hij U iets onjuist gezegd schijnt te hebben?” Zelfs de Philebus, de lange en „vervelende” Philebus, brengt onmiddellijk in de discussie, al is het typisch abstract en heel anders dan in de dialogen uit Plato’s eerste en middenperiode: „Kijk goed, Protagoras, welke theorie ge nu dadelijk van Philebus zult horen en tegen welke theorie van ons ge zult strijden, als ge ’t er niet mee eens zijt”. Plato heeft heus tot zijn dood toe kunnen schrijven! En de Nomoi tonen dezelfde kunst. Het grondprobleem van heel het werk kan men formuleren: „Is God of de mens de norm?”, en de eerste zin luidt: „Θεὸς ἢ τις ἀνθρώπων ὑμῖν, ὃ ξένοι, εἴληφε τὴν αἰτίαν τῆς τῶν νόμων διαθέσεως, was het een god of een mens . . .?” Nergens echter vindt men zo’n inzet meesterlijker dan in de Gorgias met zijn allegro vivace-begin: „Oorlog en strijd moet men zo gemeten, zegt het spreekwoord, Socrates!” en in het Symposium, waar de zelfverzekerde Apollodorus in zijn eerste zin ten voeten uit getekend staat: „Ik geloof wel enige oefening te hebben in wat ge me vraagt, δοκῶ μοι περὶ ὧν πυθάνεσθε οὐκ ἀμελέτητος εἶναι.”

Evengoed als de „directe” kunnen de „indirecte” dialogen in medias res voeren. Een inzet als van de Charmides brengt werkelijk onmiddellijk in het verhaal: „Ik was de vorige dag ’s avonds van Potidaea uit het kamp gekomen, en daar ik lang weg geweest was, ging ik met gespannen verwachting naar de plekken waar ik gewoonlijk vertoef.” Het meesterlijke κατέβην χθές van de Politeia mag ook hier genoemd worden.

Een maal vindt men een dubbel begin: de Theaetetus zet „banaal” in met de vraag: „Zijt ge hier pas van buiten gekomen, Terpsion, of zijt ge hier al lang?” De eigenlijke dialoog begint dan (143 D 1) met een lange gedragen zin van Socrates: „Als ik mij meer om de mensen in Cyrene bekommerde, Theodorus, zou ik U over de mensen en de dingen ginds vragen, of er daar onder de jonge mannen zijn, die zich met geometrie of een ander onderdeel der filosofie

bemoeien.” Dit hangt samen met de lastige kwestie van het proemium en de zogen, dubbele redactie en mag hier buiten beschouwing blijven.

En nu het slot van de dialogen. In de latere werken vindt men aan het eind enkele malen een lange recapitulerende zin. In de *Timaeus* als volgt: „Zoo, dus, van sterfelijke en onsterfelijke wezens bewoond en vervuld, is deze wereld tot stand gekomen, een zichtbaar Wezen, dat de zichtbare wezens omvat, in de hoogste mate groot en goed en schoon en volmaakt, in den vorm van dit eene heelal, dat eeniggeboren is”. (Vertaling van Jan Prins, die hier de hieratische stijl van de *Timaeus* heel goed getroffen heeft). Aan het slot van de *Parmenides* wordt de uiterst subtiele en abstracte dialectiek, die het grootste deel van de dialoog in beslag neemt, samengevat in de uitspraak: „Nu moet dit als uitgesproken gelden, en ook, naar 't schijnt, dat, of het Ene is of niet is, het zelf en de andere dingen in hun relatie tot zichzelf en tot elkaar op alle wijzen allen zijn en niet zijn en schijnen en niet schijnen”. Een soortgelijke samenvatting biedt de slotzin van de *Sophistes*. (Daar en in de *Parmenides* volgt dan nog een korte zin, n.l. *παντάπασι μὲν οὖν*, resp. *ἀληθέστατα*, die echter geen zelfstandige waarde hebben — het zijn slechts bevestigingsformules — en die alleen de functie hebben van een zachte paukslag aan 't slot van een muziekstuk. Men moet ze niet opvatten als voorbeelden van het „abrupte” slot, waarover beneden.)

Geliefd is het uitlopen van de dialoog in een breed golvende zin. (Van Schendel gebruikt dit procédé ook, verg. de lange deinende periode aan het slot van „Het fregatschip *Johanna Maria*” — met de indirecte rede aan het eind van hoofdstuk VIII het mooiste, dat ik uit zijn oeuvre ken—). Men vindt dit in de *Euthydemus* en de *Phaedo*; heel mooi in de *Apologie*: „Maar nu is het tijd om van hier te gaan, voor mij om te sterven, voor U om te leven: wie van ons beiden het beste tegemoet gaat, is voor niemand duidelijk dan voor God”. Met een welberekend effect wordt zo'n zin in de *Lysis* gebruikt, waar de discussie over vriendschap schijnbaar zonder resultaat vastgelopen is: „Nu hebben we ons belachelijk gemaakt, *Lysis* en *Menexenus*, ik, een oud man, en jullie. Want zij zullen, als ze weggaan, zeggen, dat wij menen vrienden te zijn — want ik reken mezelf bij jullie — maar nog niet hebben kunnen vinden, wat

vriendschap is. Hier is het de praktische zekerheid, die over de theoretische onzekerheid triomfeert. In de Politeia wordt een verrassend effect nog duidelijker bereikt met de tweeeërlei betekenis van εὖ πράττειν, zedelijk handelen en wel-varen. „En zo, Glaucon, is het verhaal bewaard en niet verloren gegaan, en kan ook ons bewaren, als wij het geloven; dan zullen wij de Lethe goed oversteken en onze ziel niet bevleken. Maar, als we hiernaar luisteren, zullen we geloven, dat de ziel onsterfelijk is en alle kwaad kan verdragen en alle goed, en wij zullen de weg naar boven steeds volgen en rechtvaardigheid en wijsheid op alle wijzen beoefenen, opdat wij vrienden zijn van ons zelf en van de goden, zowel tijdens ons leven hier, als wannéer wij de beloningen ervan wegdragen, evenals de overwinnaars in de spelen de hunne, en opdat wij èn hier èn op die duizendjarige tocht, die wij besproken hebben, welvaren”.

Als contrast vindt men zulk een kalm uitlopende zin aan het slot van de Crito na de bewogenheid van de toespraak der Wetten: „Laat het dan na, Crito, en laten wij zo handelen, daar de God ons op die weg voorgaat”. Nog frappanter is dit in het Symposium. Na de hartstochtelijke rede van Alcibiades is een climax niet meer mogelijk. Het verdere verloop van de nacht wordt in steeds kalmer wordende woorden beschreven. Het eind is dan als een stil uitvloeiende golf: „Socrates was (hm, toen hij hen beiden in slaap had gebracht, opgestaan, en hij was hem naar zijn gewoonte gevolgd, en toen hij bij het Lyceum gekomen was en zich had gewassen, had hij de rest van de dag als gewoonlijk doorgebracht en was daarna tegen de avond thuis gaan rusten”.

Precies het omgekeerde komt echter ook voor, een korte zin, die abrupt een eind maakt. (In de muziek bereikt men een soortgelijk effect door een thema, dat uit het verloop van een deel bekend is, aan het slot voor de helft te laten horen en dan plotseling af te breken. Twee heel mooie voorbeelden vindt men in Beethoven, symph. in F, n°. 8, 1^e deel, en Mozart, symph. in Es, n°. 39,46 deel). De Hippias Maior geeft er een aardig staaltje van. Socrates stelt in een lang betoog eigen onwetendheid tegenover Hippias' kennis en vertelt nog eens van zijn geheimzinnigen „huisgenoot”, die hem tuchtigt, als hij zich inbeeldt iets te weten. „Doch”, luidt het dan in een serie korte zinnen, „misschien moet ik dit alles maar verdragen. Want ik zou me niets verbazen, als ik er nut van had. Hoe dan ook, Hippias, ik meen nut getrokken te hebben uit het

contact met U beiden. Want wat het spreekwoord toch wil zeggen, „moeilijk is het schone”, meen ik te weten”. Mooier is het in de Phaedrus. Na zijn beroemde gebed om innerlijke schoonheid vraagt Socrates: „Hebben wij nog iets anders te vragen, Phaedrus? Want wat mij betreft, ik heb voldoende gebeden”. Phaedrus antwoordt: „Bid dat ook voor mij mee; want onder vrienden is alles gemeen”, en dan besluit Socrates abrupt: „ἴωμεν”. Het is jammer, dat Boutens, die anders archaïsmen evenmin pleegt te schuwen als gewrongen wendingen, hier onze oude coniunctivus niet gebruikt en „Laten wij gaan” vertaalt. Met „gaan we” was het effect van het Grieks weergegeven. Misschien nog frappanter is het slot van de Gorgias. Socrates besluit zijn lang (aan 't eind 5 bladzijden Stephanus zonder enige onderbreking!) en hartstochtelijk betoog tot Kallikles met deze woorden: „Laten wij die (wijze van leven) nu volgen en de anderen daartoe aansporen, niet die wijze waarop gij vertrouwt, en waartoe gij mij aanspoort. Die toch is niemendal waard, Kallikles”. Dit laatste zinnetje met z'n wonderlijke rythme (— ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — — ∪ —), ἔστι γὰρ οὐδένοσ ἀξιός, ὃ Καλλίκλεισ, behoort wel tot het allermooiste proza, dat ooit geschreven is

Zeist. G. J. DE VRIES.

Een onbekend Byzantijnsch zegel

In het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage bevindt zich een Byzantijnsch zegel, dat tot dusverre onbeschreven bleef. Het is bekend, dat de Byzantijnen een veelvuldig gebruik maakten van zegels, welke in verband met hunne uitgesproken godsdienstigheid meest godsdienstige voorstellingen droegen. Dit looden zegel met een middellijn van 30 m.m. draagt dan ook op de voorzijde het beeld van de Heilige Maagd zittend naar voren op een troon en met beide hiinden een Christusmedaillon vasthoudend, eene voorstelling, welke reeds te vinden is op een munt van keizer Constantinus IX Monomachus, 1042—55. Het opschrift van het zegel begint op de voorzijde aldus: ΜΡ ΘΥ, en wordt vervolgd op de keerzijde: + ΛΕΟΝΤ ΠΑΝΥΜΗΝΤ ΤΟΝ ΟΝ ΟΙΚΕ ΤΗΝ Α'Α'ΕΔΡΩ Σ'ΚΟΙΑΙΟΤΩΡ ΚΕΠΟΙΟΙΟ. De gebruikte afkortingen zijn gelijk aan die, welke steeds op Byzantijnsche zegels voorkomen: ΜΡ ΥΘ staat voor ΜΗΤΕΡ ΘΕΟΥ, Α'Α'ΕΔΡΩ

voor ΠΡΩΤΟΠΡΟΕΔΡΩ en Σ' voor ΚΑΙ. De zin der opschriften luidt dus: „Moeder Gods, bescherm Gij Leo Panhymnetos, Uw dienaar, den Protoproëdros en Quaestor!”

Sinds de 7^e eeuw werden de Latijnsche titels der grootwaardigheidsbekieeders in het Byzantijnsche Keizerrijk door Grieksche vervangen. Rene uitzondering maakte de titel quaestor, welke in zijn Latijnschen vorm bewaard bleef. Met dien titel werd een ambt aangeduid, dat gelijk gesteld mag worden met dat van minister van justitie, behalve dat de functionaris geen verantwoordelijkheid bezat tegenover eene volksvertegenwoordiging. Daarentegen is onniet bekend, welk ambt omschreven wordt door het woord protos proëdros. Wij weten slechts, dat daarmede eene hooge waardigheid wordt aangeduid, welke dikwijls samenging met die van quaestor. De Byzantijnsche geschiedschrijvers maakten weinig gebruik van termini technici, en gaven geen scherp omljnde beschrijvingen van de bestaande ambten. De naam Leo Panhymnetos is ons niet uit de geschiedenis bekend, terwijl ons ook geen ander zegel van hem bewaard bleef. In het groote werk van Schlumberger komt hij niet voor en evenmin in de verzameling van Byzantijnsche zegels te Athene door K. M. Konstantopoulos beschreven. De spelling, protoproëdron” met o-mega aan het einde wijst er op, dat dit zegel uit een laten tijd is; een ander voorbeeld van deze spelling geeft ons een zegel uit de 12^e eeuw. Dan kunnen wij vaststellen, dat de voorstelling op de voorzijde eene groote overeenkomst heeft met een zegel van Athanasius, Patriarch van Konstantinopel in de jaren 1289—93 en 1303—11, aanwezig te Berlijn. Wij mogen dus dit zegel omstreeks 1300 dateeren.

D. DE MAN.